

The Irony of Fakhr Razi's Complaining Style to Sheikh Abdul Qahir Jurjani in the Subject of Metonymy (Emphasizing Intellectual Implication)

Article Type: Research

Elham Baboli Bahmeh¹, Mohammad Ebrahim Khalifeh Shoshtari*²,
Abbas Eghbali³, Ali Najafi Ivaki⁴

¹.PhD in Arabic Language and Literature, Kashan University, Faculty of Literature
and Foreign languages, Iran, Kashan.

².Professor of Arabic Language and Literature, Beheshti University, Faculty of
Literature and Humanities, Tehran, Iran.

³.Professor of Arabic Language and Literature, Kashan University, Faculty of
Literature and Foreign languages, Kashan, Iran.

⁴.Associate Professor of Arabic Language and Literature, Kashan University,
Faculty of Literature and Foreign languages, Kashan, Iran.

Abstract

As a literary technique, irony has been a point of disagreement among rhetoric scholars and they have always paid attention to its literary-artistic value. The consequences of the disagreement among Islamic thinkers about the art of rhetoric have been to such extent that Fakhr Razi (606 AH) using a rationalistic approach and complex and multiplex definitions, considers the taste-oriented opinions of Abdul Qahir al-Jurjani (471 AH) weak in the subject of irony. In the light of the importance of the issue, that is the disagreement in the research method of rhetorical thinkers, the present article tries to compare and criticize Razi's critics on Jurjani as well as discovering his thinking method through a qualitative approach and inductive method, relying on intellectual implication. With the investigations carried out, the results indicated that the root of Razi's disagreement with Sheikh can be seen in several general issues, e.g. the way of logical thinking, the difference in the reasoning style, and the contradictions of Razi's philosophical and literary views in the discussion of implications. In his philosophical texts, Razi does not seem to accept the implication of obligation; but in the book *Nahaye al-Ijaz fi Derayat al-ejaz* acknowledges this specific implication and actually represents a kind of contradiction in his opinions, so he has not been successful in including

---

*Corresponding Author

m-khalifeh@sbu.ac.ir

irony in his theoretical framework. In criticizing Sheikh, he is influenced by his own philosophical thought while hiding the fact cleverly.

Keywords: Abdul Qahir al-Jurjani; Fakhr Razi; intellectual implication; irony; criticism.

Introduction

Rhetoricians consider meaning to be a basic element in rhetoric. Irony as a literary art plays a significant role in communication meanings. Hence, different schools of thought have addressed it. The difference in the method of rhetoricians around rhetorical topics led some thinkers to have multiple and complex definitions of a rhetorical species, which not only differ from the opinion of another thinker, but also sometimes negate their own theoretical foundations. Fakhr Razi, a logician and theologian of the 6th century, in his book *Nahaye al-Ijaz fi Drayat al-Ijaz* based on the principles of a mental matter, issues a theory before data analysis in order to include rhetorical issues, including irony, in this framework. In his book of rhetoric, Razi, by acknowledging Jurjani's high position in rhetoric, challenges him in some topics and criticizes the Sheikh's speech as to be long and boring; but this kind of view caused him many contradictions. Abdul Qahir, enjoying a high position in rhetoric with his analysis of taste, analyzed his rhetorical opinions based on the objective evidence in the real world and away from the imposed frameworks. In fact, his logic is such that it reaches from part to whole; that is, he analyzes what he discovers to make it comprehensive. Relying on his rationalistic approach, and the dominance of philosophical thinking on his literary opinions, Razi challenges Abdul Qahir in the topic of irony. Therefore, the present article tries to focus on the approach of these two rhetoricians and examine their opinions about irony, focusing on intellectual implication. The choice of these two thinkers is due to their different attitude to rhetoric. Therefore, the importance and necessity of the current research is determined by highlighting the following:

1. The importance of explaining Jurjani's fact-based logic for literary analysis and interpretation of rhetorical opinions.

2. The importance of the consequence of Razi's rationalistic approach in confronting Abdul Qahir in the negation of his theoretical foundations.

Research Question(s)

In light of the significance of the research, the following questions are raised:

1. According to Razi's attitude, how is the intellectual implication represented in the complaint against Jurjani?
2. What is the position of the real world and the main meaning of the speaker as two important axes in the rhetorical opinions of Jurjani and Razi?
3. To what extent is Razi's point of view on irony compatible with the definition he provided of intellectual implication?

Literature Review

The literature on Abdul Qahir, Razi and the topic of irony has a long history; however, no independent research has been done regarding Razi's objections to Jurjani in the topic of irony. Below are the most important of them:

Hadara's "Kataab Nahayata al-Ijaz Lafakhr al-Razi and Asaruhu fi Tarikh al-Balaghata al-Arabiya" (1975) examining the rationalistic approach of Razi, addresses the influence of Fakhr on Sakkaki and Qazvini, in rhetorical topics, especially metaphor. In dissertations such as "Metaphor by Fakhr al-Din al-Razi - Nahayet al-Ijaz Namuzijan" (2005) by Al-Zahra Saghir, relies on Razi's innovations in metaphor. Qadat (2008) who investigated the types of irony among thinkers from the beginning until now, has quoted some of Razi's objections to Jurjani and simply considers them rooted in Razi's summarizing manner and rationalism. However, he did not pay

attention to his contradictions in the discussion of intellectual implication, multiple definitions of irony and the manner of objecting to Jurjani. There was only a very passing reference to the necessary discussion, which is stated in the article. Babuli Bahma (2021) deals with the consequences of Razi's rationalistic approach in deriving Jurjani's words and expresses his multiple and contradictory definitions in the topic of total negation, and an article entitled "Mawatan al-Ekhtilaf bayna al-Razi va Jurjani fi Ba'za al-masa'al al-balaghiya" (2022) by Abd al-Majid, indicates the direct quoting of Razi and Jurjani's opinions and the author argues for Razi's superiority over Jurjani without any analysis or criticism; though this is completely evident in irony (only direct citation).

Methodology

Since a thinker like Razi has a mixed thinking, his presuppositions and preliminaries are often different from his final opinion, and on the other hand, his behavioral characteristic in scientific discussions is to open the way for doubt. Therefore, in order to discover Razi's attitude to irony and regarding his emphasis that irony is in the category of intellectual implication, first, it is necessary to know his definition of intellectual implication; second, to examine his views on irony; third, to see how Razi has been successful in including irony in the framework and principles (intellectual implication) that he sets for himself, which requires examining his opinions from various angles. For this reason, the author has based multiple axes (whole, meaning, secondary meaning, secondary implication, intellectual connection, the author's main intention and the external relationship [the real world]) to match Razi's definitions of irony with the intellectual meaning. Fourth, it is necessary to examine the challenges Razi directed to Sheikh, and carefully analyze Jurjani's views on meaning, meaning of meaning, and irony. Fifth, based on multiple axes, the study compares Razi's and Jurjani's point of view in the discussion of irony, so that one can understand Razi's perspective in challenging Sheikh. Sixth, in order to highlight Razi's paradox in this context, it is necessary for to explore his other opinions.

Results

By examining Razi's objections to Jurjani, it can be concluded that the roots of Razi's disagreement with Jurjani originates from:

First, logical way of thinking: Razi, with his principles, tries to be based on a kind of intellectual philosophizing and insists a lot on matching meaning and evidence with those principles. Therefore, he disagrees with other opinions which is evident in his four definitions of irony. But Sheikh, utilizing a more broad-minded and fact-based logic, avoids falling into pre-determined structures as a presupposition of reasoning.

Second, the difference in the way of reasoning: Razi's diligence in the method of reasoning and insisting on adhering to his principles is polemic-like and he mostly sought scientific prejudice to impose his opinions on others to the extent that to object to Sheikh, for not presenting a strong argument, he negates his own main theories in intellectual implication and irony from various angles. But for Sheikh, a logical discoverer of fact, the axes in his words have a specific place. For example, the main meaning in irony is the same concept of irony, and considering the two on par with the secondary implication/secondary meaning/meaning of meaning, is a misunderstanding of Sheikh's thought. But the main meaning in Razi's opinion does not have a specific place and this has led to his inverted interpretation of the discussions.

Third, contradiction of Razi's philosophical and literary views to implications: By examining Razi's opinions in philosophical texts, it seems that he does not accept implication of obligation. But in his literary book, he is receptive to implication and suffers from a kind of contradiction. He is influenced by his philosophical thought in objecting Sheikh, which he hides with special intelligence.

روش شناسی رویکرد اعتراضی فخر رازی بر شیخ عبدالقاهر جرجانی در مبحث کنایه (با تأکید بر دلالت عقلی)

نوع مقاله: پژوهشی

الهام بابلی بهمه^۱، محمد ابراهیم خلیفه شوشتری*^۲، عباس اقبالی^۳، علی نجفی ایوکی^۴

۱. دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، ایران، کاشان

۲. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران

۳. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، ایران، تهران

۴. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، ایران، تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۱۷

چکیده

فن کنایه به مثابه شگردی ادبی محل اختلاف علمای بلاغت بوده و همواره به ارزش هنری - ادبی آن توجه کرده‌اند. پیامدهای اختلاف نظر متفکران اسلامی پیرامون فن بلاغت تا حدی است که فخر رازی (ف: ۶۰۶ هـ) با رویکردی عقل‌گرایانه، تعاریف پیچیده و چندگانه، آراء ذوق محور عبدالقاهر جرجانی (ف: ۴۷۱ هـ) را در مبحث کنایه ضعیف می‌داند. در پرتو اهمیت مسئله که اختلاف در روش تحقیق متفکران بلاغی است، مقاله حاضر می‌کوشد با رویکرد کیفی و روش استقرائی با تکیه بر مبحث دلالت عقلی، علاوه بر کشف روش فکری رازی به همسنجی و نقد اشکالات وی بر جرجانی بپردازد. از نتایج تحقیق آن است که ریشه اختلاف رازی با شیخ در چند امر کلی همچون شیوه تفکر منطقی، روش‌های استدلال متفاوت و تناقض‌گویی دیدگاه‌های فلسفی و ادبی رازی در بحث دلالت‌ها است. رازی در متون فلسفی خود، پذیرای دلالت التزامی نیست؛ ولی در کتاب "نهایة الإیجاز فی درایة الإعجاز" پذیرای این نوع دلالت است و دچار نوعی تناقض‌گویی می‌شود؛ بنابراین در گنجاندن کنایه در چارچوب نظری خود موفق نبود. وی در اشکال بر شیخ، متأثر از اندیشه فلسفی خود است و با ذکاوت خاصی این امر را پنهان می‌دارد.

کلید واژه‌ها: عبدالقاهر جرجانی، فخر رازی، دلالت عقلی، کنایه، نقد.

مقدمه

بلاغیون معنی را عنصری اساسی در بلاغت دانسته‌اند. کنایه به‌عنوان یک هنر ادبی نقش بسزایی در معانی ارتباطی دارد. از این‌رو؛ جریان‌های فکری متفاوتی به آن پرداخته‌اند. اختلاف روش بلاغت‌دانان پیرامون مباحث بلاغی، منجر شد تا برخی از متفکران از یک گونه بلاغی تعاریف چندگانه و پیچیده‌ای داشته باشند که نه تنها با نظر اندیشمند دیگری متفاوت است، بلکه گاهی در نفی مبانی نظری خود باشد. فخر رازی منطقدان و متکلم قرن ششم در کتاب "نهایة الإیجاز فی درایة الإعجاز" «آغازگر جریان جدیدی در بلاغت بوده و در سوق دادن آن به سمت رویکرد عقل‌گرایانه نقش بسزایی داشت» (حسن سلیمان، ۱۹۹۴م: ۵۲؛ رک: مصلوح، ۲۰۰۳م: ۲۴). «تا جایی که روش او، سرمشق بلاغت‌دانانی همچون سکاکی قرار گرفت» (بابلی بهمه، ۱۴۰۰ش: ۳). وی براساس اصول خود، قبل از تحلیل داده نظریه صادر می‌کند تا مباحث بلاغی، از جمله کنایه را در این چارچوب بگنجانند. رازی در کتاب بلاغی خود با پذیرفتن جایگاه والای جرجانی در علم بلاغت، بر او اشکالاتی در بعضی مباحث وارد کرده و سخن شیخ را طولانی و ممل تلقی می‌کند؛ اما این نوع نگاه، وی را دچار تناقض‌گویی‌های فراوانی کرد. عبدالقاهر که با تحلیل‌های ذوق‌محور خود، جایگاه والایی در علم بلاغت دارد، آراء بلاغی خود را بر اساس شواهد عینی موجود در عالم واقع و به دور از چارچوب‌های تحمیلی تحلیل کرده، کنایه از جمله گونه‌های بلاغی است که به‌صورت ماهرانه‌ای، آن را تحلیل می‌کند. در واقع منطقدان، بدین صورت است که از جزء به کل می‌رسد؛ یعنی آنچه را کشف کرده، تحلیل می‌کند تا جامعیت داشته باشد.

جریان فکری رازی که نقطه مقابل جریان فکری شیخ است، بر اساس اصول ناظر به یک امر ذهنی، ساختار تعریف می‌کند. وی با تکیه بر رویکرد عقلانی خود و سیطره تفکر فلسفی بر آراء ادیبش، بر عبدالقاهر در مبحث کنایه اشکال وارد می‌کند. از این رو، مقاله حاضر می‌کوشد با تمرکز بر رویکرد این دو بلاغت‌دان، آراء آنان را پیرامون کنایه با محوریت مبحث دلالت

عقلی، بررسی کند. انتخاب این دو اندیشمند، به دلیل روش فکری متفاوتشان در علم بلاغت است.

ضرورت پژوهش

- اهمیت و ضرورت پژوهش کنونی با برجسته کردن موارد زیر مشخص می‌شود:
- ۱: اهمیت تبیین منطق ناظر به واقع جرجانی برای تحلیل و تفسیر ادبی آراء بلاغی.
  - ۲: اهمیت پیامد رویکرد عقلی رازی در مواجهه با عبدالقاهر در نفي مبانی نظری خود.

پرسش‌های پژوهش

- در پرتو اهمیت تحقیق، این پرسش‌ها مطرح می‌شود:
- ۱: با توجه به روش فکری رازی، دلالت عقلی در اعتراض بر جرجانی چگونه بازنمایی شده است؟
  - ۲: عالم واقع و مقصود اصلی متکلم به‌عنوان دو محور مهم در آراء بلاغی جرجانی و رازی چه جایگاهی دارد؟
  - ۳: دیدگاه رازی در مبحث کنایه تا چه اندازه با تعریفی که از دلالت عقلی ارائه داده انطباق دارد؟

پیشینه تحقیق

پیشینه پژوهش‌ها پیرامون عبدالقاهر، رازی و مبحث کنایه سابقه طولانی دارد؛ اما در ارتباط با اعتراض‌های رازی بر جرجانی در مبحث کنایه، پژوهشی مستقل صورت نگرفت. در ذیل به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

"کتاب نهاية الإيجاز للفخر الرازي وأثره في تاريخ البلاغة العربية" (١٩٧٥) از مصطفی هداره که به بررسی رویکرد عقلانی رازی پرداخته، در این اثر تأثیرگذاری فخر بر سکاکی و قزوینی، در مباحث بلاغی، بویژه استعاره مورد توجه بود. پایان‌نامه‌هایی همچون "الاستعارة عند فخرالدين الرازي - نهاية الإيجاز نموذجاً" (٢٠٠٥) از فاطمه الزهرا صغیر، نویسنده بر

نوآوری‌های رازی در مبحث استعاره تکیه دارد. "تطور مفهوم کنایه في التراث البلاغي العربي دراسة تاريخية تحليلية فنية" (۲۰۰۸) از عده قاده که به بررسی اقسام کنایه، میان متفکران از آغاز تاکنون پرداخته، بعضی از ایرادهای رازی بر جرجانی را نقل کرده و صرفاً منشأ این اشکالات را در خلاصه‌گویی و عقل‌گرایی رازی می‌داند؛ اما به تناقض‌گویی‌های وی در بحث دلالت عقلی، تعاریف چندگانه از کنایه و چگونگی ایراد گرفتن بر جرجانی پرداخت. فقط اشاره‌ای بسیار گذرا به بحث لازم داشته که در متن مقاله بیان می‌شود. "بررسی و نقد تأثیر و تأثر فخر رازی در مباحث بیان، نگاهی به کتاب *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز*" (۱۳۹۷) از فخر السادات طباطبائی که همان محورهای پایان‌نامه "الاستعارة عند فخرالدين الرازي - نهاية الإيجاز نموذجاً" را بیان کرد و از کنایه به ترجمه‌ای تحت‌اللفظی بسنده کرد. "مقایسه و بررسی آراء عبدالقاهر جرجانی و فخر رازی در مبحث تقدیم و تأخیر (با تأکید بر نفی شمول و شمول نفی) (۱۴۰۰) از الهام بابلی بهمه که به پیامد رویکرد عقلی رازی در استنباط کلام جرجانی پرداخته و تعاریف چندگانه و متناقض وی را در مبحث نفی شمول بیان کرد، و مقاله- ای با عنوان "مواطن الاختلاف بين الرازي والجرجاني في بعض المسائل البلاغية" (۲۰۲۲) از امتثال عبدالماجد، بررسی دقیق این اثر، بر نقل مستقیم آراء رازی و جرجانی دلالت دارد که نویسنده بدون هرگونه تحلیل یا نقدی مدعی برتری رازی بر جرجانی بوده و این مسئله در مبحث کنایه (صرفاً نقل مستقیم) کاملاً مبرهن است.

چارچوب نظری پژوهش

دلالت از دیدگاه فخر رازی

از آنجاکه متفکری همچون رازی به دلیل داشتن تفکری ترکیبی، غالباً پیش‌فرض‌ها و مقدمات وی با رأی نهایی‌اش تفاوت داشته و از طرفی، خصلت رفتاری وی در مباحث علمی این است

که راه شک را باز بدارد؛ بنابراین جهت کشف روش فکری رازی در باب کنایه و با توجه به تأکید وی، بر اینکه کنایه در مقوله دلالت عقلی است؛ نخست: شناخت دقیق تعریف او از دلالت عقلی لازم است. دوم: بررسی آراء او در بحث کنایه، سوم: آیا رازی در گنجاندن کنایه در چارچوب دلالت عقلی موفق بوده که این امر، مستلزم بررسی آراء او از زاویه‌های گوناگون است. بدین جهت، نویسنده با در نظر گرفتن محورهای چندگانه، تعاریف رازی از کنایه را با دلالت عقلی مطابقت می‌دهد. چهارم: لازمه بررسی اشکالات رازی بر شیخ، واکاوی دقیق دیدگاه‌های جرجانی پیرامون معنی، معنی‌المعنی و کنایه است.

رازی در "أقسام دلالة اللفظ على المعنى" در تعریف دلالت عقلی می‌گوید: «فإما أن يدل على ما يكون داخلاً في مفهوم اللفظ كدلالة "البيت" على "السقف" الذي هو جزء مفهوم البيت. ولا شك في كونها عقلية، لامتناع وضع اللفظ بإزاء حقيقة مركبة، ولا يكون متناولاً لأجزائها. وإما على ما يكون خارجاً عنه، كدلالة لفظ "السقف" على الحائط. فإنه لما امتنع انفكاك السقف عن الحائط عادة، كان اللفظ المفيد لحقيقة السقف مفيداً للحائط بواسطة دلالة على الأول. فتكون هذه الدلالة عقلية» (رازی، ۲۰۰۴: ۳۰).

از تعریف رازی چنین برداشت می‌شود:

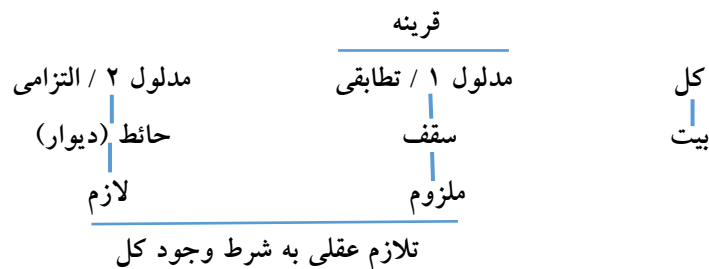
۱: حقیقت مرکبی که در دلالت عقلی مطرح شده به یک کل گفته می‌شود که دارای اجزاء باشد و بر اجزای خودش به صورت غیر مستقیم دلالت کند؛ یعنی بیت بر دیوار، سقف و سایر اجزاء دلالت دارد. رازی با بیان "ولایکون متناولاً لأجزائها" (اجزاء حقیقت مرکب به صورت مستقیم قابل حصول نمی‌باشد) تأکید دارد که در مقام لفظ اجزاء سازنده حقیقت مرکب مشاهده نمی‌شوند؛ بلکه این لفظ برای دلالت بر امر خاصی است که در مقام دلالت عقلی تمامی اجزای سازنده حقیقت مرکب مفهوم می‌شوند و دلالت بر یکدیگر می‌کنند؛ یعنی حقیقت مرکب بدون این اجزاء تصور ناپذیر است. این تعریف از دلالت عقلی همان دلالت تضمینی است.

۱. منظور از حقیقت در اینجا موجود (ناظر به واقع) است.

۲: رازی در متن فوق؛ با عبارت "كان اللفظ المفيدُ لحقيقة السقف مفيداً للحائط بواسطة دلالة علي الأول" بر لفظی اشاره دارد که مفید معنای حقیقت سقف است (بیت) و همان لفظ با در نظر گرفتن مفهوم اولی (سقف) مفید معنای دیوار نیز است. گویا از نظر وی، وجود بیت (کل) نشان از اجزای خانه دارد و اشاره به یک جزء (سقف) برای کشف سایر اجزاء (دیوار) مشروط به وجود کل (بیت) است. سقف و دیوار دو مفهوم جدای از هم هستند، اگر مجزا متصور شوند؛ اما اگر به صورت جزئی از یک کل باشند دلالت بر یکدیگر دارند؛ در واقع هر آنچه باعث دلالت معنایی سقف و دیوار بر یکدیگر می‌شوند وجود آن کل است؛ یعنی این چنین نیست که اگر سقف باشد دیوار نباشد در رابطه آن کل (بیت). این استنباط از کلام رازی در شکل (۲) طرح مفهوم می‌شود.

چنین استنباط می‌شود که دلالت التزامی در مقوله دلالت عقلی نوع دوم قرار دارد و رازی لازم و ملزوم را به عنوان اجزاء در وجود کل (حقیقت مرکب) تصور کرده که وقتی لفظ بیت ذکر می‌شود یک جزء دلالت بر جزء دیگر داشته؛ زیرا کل وجود دارد و معنی اول و دوم نسبت به همدیگر بی‌ربط نیستند. شایان ذکر است که وی در تعریف دلالت عقلی دو اصطلاح دلالت تضمینی و التزامی را بیان نکرد. دیدگاه رازی در شکل (۱) و (۲) ترسیم می‌شود؛ اما با توجه به رویکرد مقاله، فقط دلالت التزامی بررسی و از ذکر دلالت تضمینی صرف نظر می‌شود.

شکل (۱): دلالت عقلی نوع دوم (دلالت التزامی)

طبق شكل (١)؛ وجود كل باعث دلالت معنایی سقف بر دیوار می شود تا ذهن بین آن دو ارتباط برقرار کند.

شکل (٢): فقدان كل در دلالت عقلی نوع دوم (دلالت التزامی)

نبود كل	سقف	حائط (دیوار)
نبود بیت	مفهومی مستقل	مفهومی مستقل

سقف هیچ گونه دلالتی بر دیوار ندارد.

طبق شکل (٢)؛ در صورت فقدان كل عقل توانایی کشف رابطه بین سقف و دیوار را ندارد. رازی به صورت هوشیارانه زمینه را برای چنین برداشتی از کلام خود آزاد گذاشته که از این زاویه بر جرجانی ایراد بگیرد.

٣: رازی با عبارت "امتنع انفکاک السقف عن الحائط عادة" به مدلول التزامی عادتاً و مدلول التزامی قطعی اشاره دارد که ارتباط بین مدلول تطابقی و التزامی عادتاً است و قطعی نیست؛ یعنی در مدلول التزامی عادتاً، معمولاً این طور است و محال نیست که خلافش باشد و شاید روزی سقف باشد؛ ولی بجای دیوار، ستون، چوب و ... باشد.

شایان ذکر است که رازی، در کتاب ادبی خود، دلالت التزامی را قبول دارد؛ اما در آراء فلسفی «دلالت التزام را که یک دلالت معتبر نزد منطقدانان است، بی اعتبار می داند با این باور که مثلاً دلالت لفظ "جود" بر حاتم درست نیست؛ زیرا شاید برای امری لوازم نامتناهی باشد و دلالت لفظ بر تمامی لوازم نامتناهی خود محال است و یا شاید لازمی در نزد شخصی "بین" و در نزد شخص دیگر "غیر بین" باشد» (حسنی، ۱۳۷۳: ۲۴).

معنی و معنی المعنی از دیدگاه عبدالقاهر جرجانی

شیخ در باب لفظ و نظم در فصلی که به توضیح پیرامون کنایه، استعاره و تمثیل می پردازد در تعریف معنا می گوید: «الكلام علی ضربین: ضرب أنت تصل منه إلى الغرض بدلالة اللفظ وحده، وذلك إذا قصدت أن تُخبر عن "زيد" مثلاً بالخروج علی الحقيقة، فقلت: "خرج زيد" وبالانطلاق عن "عمر" فقلت: "عمرو منطلق"، وعلی هذا القياس. وضرب آخر أنت لا تصل منه إلى الغرض بدلالة اللفظ وحده، ولكن يدلك اللفظ علی معناه الذي يفتضيه موضوعه في

اللغة، ثم تجد لذلك المعنى دلالةً ثانيةً تصل بها إلى الغرض. ومدارُ هذا الأمر على "الكناية" و"الاستعارة" و"التَّمثيل". أو لا ترى أنك إذا قلت: "هو كثير رماد القدر"، أو قلت: "طويل النجاد: أو قلت في المرأة: نُؤوم الضحى، فإنك في جميع ذلك لا تُفيد عَرَضُكَ الذي تعنى من مجرد اللفظ، ولكن يدل اللفظ على معناه الذي يُوجبه ظاهره، ثم يعقل السامع من ذلك المعنى، على سبيل الاستدلال، معنىً ثانياً هو عَرَضُكَ، كمعرفتك من "كثير رماد القدر" أنه مَضِياف، ومن "طويل النجاد" إنّه طويل القامة، ومن "نؤوم الضحى" في المرأة أنها مُثَرَفَةٌ مخدمَةٌ، لها من يكفئها أمرها» (جرجانی، ۱۹۹۲م: ۲۶۲).

از کلام شیخ چنین استنباط می‌شود:

۱: فهمیدن غرض و مقصود متکلم، یک محور اساسی است که در آراء بلاغی خود بر آن

تأکید دارد.

۲: در مطلب فوق؛ هفت محور مهم در کلام جرجانی است: کل، معنی، دلالت ثانوی،

معنای ثانوی، تلازم عقلی، فهمیدن غرض اصلی متکلم و نسبت خارجی (عالم واقع).

برای تبیین اینکه آیا دلالت ثانوی در دیدگاه او برابر با معنی المعنی است یا غرض و

مقصود متکلم برابر با معنی المعنی است، این چند محور از زاویه‌های مختلفی بررسی می‌-

شوند. به شرط اینکه جایگاه دلالت ثانوی و معنای ثانوی مشخص شود که در ادامه

بررسی خواهند شد.

عبدالقاهر در متن فوق آن محورها را بیان می‌کند که "يُدُلُّكَ اللفظ على معناه الذي يَفْتَضِيهِ

موضوعه في اللغة" بر معنا (معنای وضعی)، "ثم تجد لذلك المعنى دلالةً ثانيةً" بر دلالت ثانوی و

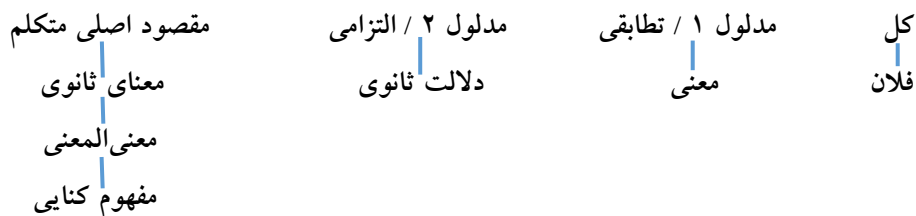
"تصل بها إلى الغرض" بر مقصود متکلم دلالت دارد، چون مرجع ضمير (ها) "دلالةً ثانيةً" بوده،

بیانگر این است که شاید در رأی او، معنی المعنی غیر از غرض متکلم باشد.

باتوجه به تأکید جرجانی بر اینکه کنایه در کلام نوع دوم بررسی می‌شود، دیدگاه وی در این مبحث بیان می‌شود: «هُوَ طویلُ النجاد، یریدون طویل القامة وکثیرُ رمادِ القدر، یعنون کثیرَ القری» (جرجانی، ۱۹۹۲م: ۶۶). بر این اساس، بلندی بند شمشیر و فراوان بودن خاکستر دیگ همان معنی، بلندی قامت و فراوان بودن میهمان همان دلالت ثانوی است. جایی دیگر می‌گوید: «ولکن یدل اللفظ علی معناه الذي یوجبہ ظاهره، ثم یعقل السامع من ذلك المعنى، علی سبیل الاستدلال، معنی ثانیا هو عَرَضُك، کمعرفتک من کثیر رماد القدر أنه مِضیاف» (همان: ۲۶۲). باتوجه به کلام او، معنای ثانوی برابر با مهمان‌نوازی است. با استناد به کلام وی، می‌توان گفت:

الف: اگر عبارت "کثیر رماد القدر" کنایه از مهمان‌نوازی باشد با توجه به هفت محور اصلی موجود در کلام او، معنی‌المعنی همان غرض و مقصود متکلم است و معنای ثانوی غیر از دلالت ثانوی بوده، در این صورت دلالت ثانوی برابر با مدلول است که ذهن با ارتباطی که بین مدلول تطابقی و مدلول التزامی برقرار کرده به مفهوم کنایی می‌رسد. این مضمون در شکل (۳) بیان می‌شود:

شکل (۳): برداشت خطا از کلام جرجانی

طبق شکل (۳)؛ تفاوت قائل شدن بین دلالت ثانوی و معنای ثانوی (موجود در کلام جرجانی) اشتباه و با دیدگاه شیخ، در تعارض است؛ بنابراین چنین برداشتی در آراء وی جایگاهی ندارد.

ب: برای تحلیل آراء فخر رازی و اعتراض‌های وی بر جرجانی؛ لازم است از زاویه دیگری نظر شیخ بررسی شود، اگر عبارت "کثیر رماد القدر" کنایه از "جواد" (بخشنده) باشد، در این صورت دلالت ثانوی و معنای ثانوی به یک معنا هستند که بر معنی‌المعنی دلالت دارند و غرض متکلم همان مفهوم کنایی است. شکل (۴) بیان کننده این مضمون است.

ج: در کلام شیخ عبارت "طویل النجاد" بر "طول القامة" دلالت دارد و به مورد سومی اشاره ندارد. با در نظر گرفتن سه محور (معنی، معنی‌المعنی و غرض متکلم)، گویا که "طویل النجاد" همان معنا و "طول القامة" دلالت ثانوی یا معنای ثانوی (معنی‌المعنی) باشد و مقصود متکلم همان مفهوم کنایی که به آن اشاره نکرد. شکل (۴) نیز بیان‌کننده این مضمون است.

د: با توجه به سه تحلیل فوق؛ گویا در دیدگاه عبدالقاهر معنی‌المعنی با مفهوم کنایی برابر نباشد؛ بلکه معنی‌المعنی همان مدلول التزامی است که ذهن با ارتباطی منطقی که بین مدلول‌ها برقرار می‌کند به مقصود متکلم یا همان مفهوم کنایی، می‌رسد. در ایرادات رازی بر شیخ، این مورد حائز اهمیت است. شکل (۴) با تمرکز بر بیت شعری بیان‌کننده این مهم است.

۴: شیخ با عبارت "يُدُلُّكَ اللفظ على معناه الذي يفتضيه موضوعه في اللغة، ثم تجد لذلك المعنى دلالةً ثانيةً" معنای اول را به‌عنوان قرینه‌ای قرار داده که مخاطب را به معنای ثانوی می‌رساند؛ زیرا وی بر معنای اول به‌عنوان دلیلی (قرینه‌ای) برای معنای دوم، تأکید دارد.

۵: عبدالقاهر در تعریف کلام نوع دوم (معنی‌المعنی) که با عبارت «وضرب آخر أنت لا تصل منه إلى الغرض بدلالة اللفظ وحده، ... ثم تجد لذلك المعنى دلالةً ثانيةً تصل بها إلى الغرض» (جرجانی، ۱۹۹۲م: ۲۶۲) آن را بیان می‌کند، با تعبیر «ثم يعقل السامع من ذلك المعنى، على سبيل الاستدلال، معنىً ثانياً هو عَرْضُكَ، وتعنى بمعنى المعنى، أن تعقل من اللفظ معنىً، ثم يفضي بك ذلك المعنى إلى معنى آخر» (همان: ۲۶۳ - ۲۶۲)، بر فهم ارتباط بین معنی و معنی‌المعنی از طریق تصور ذهنی تأکید داشته که به نوعی دلالت عقلی را قبول دارد تا ذهن بین لازم و ملزوم تلازم عقلی برقرار کند، عبارتهای فوق مؤید این مطلب است؛ اما ذوق محور بودنش مانع از تصریح به چنین اصطلاحات منطقی می‌شود و همان مفهوم را با بیانی ادبی تشریح می‌کند. می‌توان گفت: علی مزروق که در کتاب بلاغی خود «رابطه غیر مستقیم بین معنی و معنی‌المعنی را منوط به استنباط می‌داند» (رک: ۱۹۹۹م: ۸۸ - ۸۷)، این استنباط برابر با

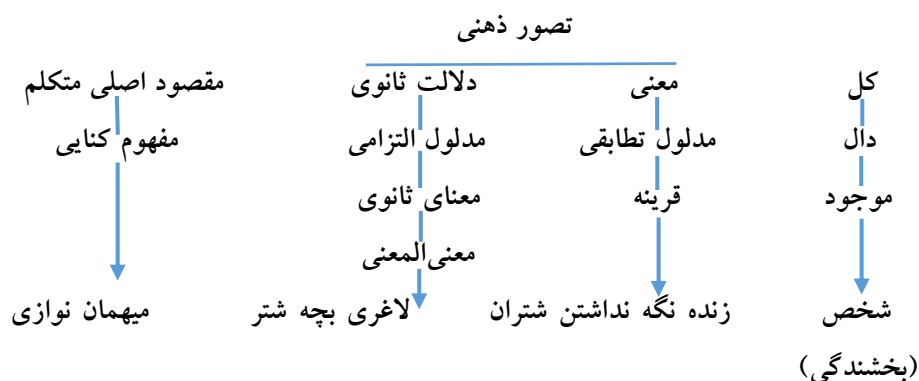
تلازم عقلی باشد. با توجه به اینکه وی معنای ثانوی را برابر با معنی المعنی قرار داده، و اشاره- ای به قصد متکلم ندارد، به نظر می‌رسد؛ مزروق نیز معنای ثانوی، معنی المعنی و قصد متکلم را یکسان می‌داند.

٦: جرجانی با بیان "وذلك إذا قصدت أن تُخبر عن زيد مثلاً بالخروج على حقيقة" بیانگر این امر است که اشاره بر وجود خارج دلالت دارد به نوعی بر رویداد خارجی مرتبط با موضوع تأکید دارد.

شیخ در کلام نوع دوم، میان مجاز با کنایه، استعاره و تمثیل تفکیک قائل شده و می‌گوید: این کلام بر کنایه، استعاره و تمثیل استوار است و هیچ‌گونه اشاره‌ای به مجاز ندارد؛ گویا وی، برای مجاز تفاوت‌هایی قائل است. در ادامه به نمونه‌ای از این تفاوت‌ها اشاره می‌شود. مفهوم سخن عبدالقاهر پیرامون کنایه با تمرکز بر بیت زیر بیان می‌شود:

لَا أُمْتِعُ الْعُودَ بِالْفِصَالِ، وَلَا
أَبْتِئُ إِلَّا قَرِيْبَةَ الْأَجْلِ (همان: ٢٦٧)

شکل (٤): الگوی فکری جرجانی از مبحث کنایه

طبق شکل (٤)؛ دلالت ثانوی، معنای ثانوی و معنی المعنی در اندیشه جرجانی یکی هستند. با بررسی کلام شیخ، مقصود اصلی در کنایه همان مفهوم کنایی و در استعاره، وجه شبه است. در مجاز، مقصود اصلی همان قرینه مانع است. با توجه به محورهای هفت‌گانه؛ معنای اولیه الفاظ همان معنای ترجمه شده است که از طریق همین معنا به معنای ثانوی "مهزول الفصیل" (لاغری بچه شتر) که از "لَا أُمْتِعُ الْعُودَ بِالْفِصَالِ" استنباط شده، می‌رسد و در نهایت عقل با ارتباط برقرار کردن بین معنای اولیه و دلالت ثانویه / معنای ثانوی / معنی المعنی به

مفهوم کنایه میهمان‌نوازی (مقصود متکلم) می‌رسد. در واقع، شاعر برای اشاره به میهمان‌نوازی خود، به صورت غیر مستقیم و بدون تصریح این صفت را بیان کرد. وجود کل (شخص)، نیز بر وجود خارجی آن در رابطه با یک رویداد دلالت دارد.

بررسی آراء جرجانی در مبحث کنایه

جرجانی در فصلی با عنوان "في اللفظ يُطْلَق والمراد به غير ظاهره" در تعریف کنایه می‌گوید: «والمراء بالکنایة ها هنا أن يريد المتكلم إثبات معنى من المعاني، فلا يذكره باللفظ الموضوع له في اللغة، ولكن يجيء إلى معنى هو تاليه وردُّه في الوجود، فيوميء به إليه، ويجعله دليلاً عليه، مثال ذلك قولهم: "هو طويل النجاد"، يريدون طویل القامة و"كثير رماد القدر"، يعنون كثير القري وفي المرأة: "نؤوم الضحى"، والمراد أنها مثرة مخدومة، لها من يكفيتها أمرها، فقد أرادوا في هذا كله، كما ترى، معنى، ثم لم يذكره بلفظه الخاص به، ولكنهم توصلوا إليه بذكر معنى آخر من شأنه أن يردِّفه في الوجود» (جرجانی، ۱۹۹۲م: ۶۶).

از متن فوق؛ چنین برداشت می‌شود:

۱: از نظر شیخ، از لازم به ملزوم رسیدن مستلزم وجود کل است. هرچند اصطلاحاتی چون لازم، ملزوم و کل را بیان نمی‌کند؛ ولی در عبارت فوق؛ تعبیر "في الوجود" می‌تواند بیانگر:

ارتباط بین بند شمشیر بلند و صفت بلندی قد در رابطه با کل (شخص) است. با توجه به این استنباط از کلام شیخ که «برای توصیف بلند بودن قد به کلمه‌ای که مستقیماً در زبان دلالت بر این ویژگی کند، متوسل نمی‌شود؛ بلکه با بیان طول شمشیر، صفت وجودی فرد (بلندی قد) را بیان می‌کند» (ابوزید، ۲۰۰۵م: ۱۱۵)؛ می‌توان گفت که تعبیر "في الوجود" یا همان صفت وجودی مؤید این مضمون است که ارتباط بین معنی و معنی‌المعنی بدون تصور وجود کل (شخص)

امکان پذیر نیست؛ بنابراین ذهن از "طویل النجاد" منوط به وجود شخص به مفهوم "طویل القامة" می‌رسد.

نقد و بررسی آراء فخر رازی پیرامون کنایه

لازمه پرداختن به آراء رازی پیرامون کنایه، تبیین دلالت عقلی از منظر او بود. از طرفی، برای واکاوی اشکالات وی بر جرجانی و همخوانی یا ناهمخوانی تعریف او از کنایه با دلالت عقلی، دیدگاه وی به ترتیب کتابش بیان می‌شود. رازی کنایه را تحت سه عنوان بررسی می‌نماید؛ عنوان نخست: "في حقيقة الكناية"، عنوان دوم: "في أنّ الكناية ليست من المجاز" و سوم: "في ترجيح الكناية على التصريح".

رازی در حقیقت کنایه می‌گوید: «اعلم، أنّ اللفظة إذا أطلقت وكان الغرض الأصلي غير معناها، فلا يخلو إما أن يكون معناها مقصوداً أيضاً ليكون دالاً على ذلك الغرض الأصلي، وإما أن لا يكون كذلك، فالأول: هو الكناية، والثاني: هو المجاز» (رازی، ۲۰۰۴م: ۱۶۰). گویا وی، اراده معنی وضعی لفظ را برای رسیدن به غرض اصلی قبول دارد.

رازی در ادامه تعریف خود از کنایه به نمونه‌های عبدالقاهر استناد کرده و بر این عقیده است: «فلان طويل النجاد وكثير الرماد، فقولنا: طويل النجاد، استعمل لا لأنّ الغرض الأصلي معناه، بل ما يلزمه من طول القامة» (همان: ۱۶۰). یعنی غرض اصلی در بلند بودن بند شمشیر، طول قامت است.

از متن فوق چنین برداشت می‌شود:

۱: رازی با ذکر "فلان" قائل به وجود کل هست که با دیدگاه او در دلالت عقلی نوع دوم یا همان التزامی تطابق دارد.

۲: رازی به مانند جرجانی محورهای چندگانه برای خود تعریف نکرد و در این قسمت غرض اصلی را همان معنای غیر از معنای وضعی لفظ یعنی لازم می‌داند و به مفهوم کنایی هنوز اشاره‌ای ندارد. بر این اساس، معنی "طویل النجاد"، ملزوم و "طول القامة" لازم است که با عبارت "قولنا: طويل النجاد، استعمل لا لأنّ الغرض الأصلي معناه، بل ما يلزمه من طول القامة" به آن اشاره دارد. این برداشت که رازی «معنای مقصود را در کنایه برابر با لازم می‌داند»

(قاده، ۲۰۰۸م: ۵۷) به‌نوعی مؤید مضمون فوق است. با توجه به این دیدگاه، می‌توان گفت که در دلالت عقلیِ سقف بر دیوار؛ سقف، ملزوم و دیوار لازم است و با در نظر گرفتن معنای ملزوم (سقف) به دیوار (لازم) می‌رسیم؛ البته با وجود کل. با تکیه بر این استدلال، در دلالت عقلی وجود بلند بودن بند شمشیر بدون در نظر گرفتن طول قامت امکان‌پذیر نیست و از طول شمشیر (ملزوم) است که به طول قامت (لازم) می‌رسیم. به بیانی دیگر، اعتقاد رازی از ملزوم به لازم رسیدن است. این دیدگاه، در شکل (۵) بیان می‌شود:

شکل (۵): تعریف نخست رازی از کنایه

وجود کل	مدلول ۱ / تطابقی	مدلول ۲ / التزامی	مفهوم کنایی
فلان / هو	بلند بودن بند شمشیر	مقصود اصلی متکلم	اشاره‌ای ندارد
	قرینه	بلند قامت بودن	

طبق شکل (۵)؛ دلالت مدلول تطابقی بر مدلول التزامی بدون وجود کل غیر ممکن است. در این تعریف مقصود اصلی همان دلالت ثانوی است و با دلالت عقلی نوع دوم تطابق دارد. رازی در فصلی با عنوان "فی أنَّ الكناية ليست من المجاز" در تعریف کنایه می‌گوید: «أَنَّ الكناية، عبارة عن أن تذكر لفظةً وتفيد بمعناها معنی ثانياً، وهو المقصود. فإذا كنت تفيد المقصود بمعنی اللفظ، وجب أن يكون معناه معتبراً» (رازی، ۲۰۰۴م: ۱۶۲).

۱: گویا رازی شرط کنایه را در معتبر بودن معنای اولیه می‌داند، با استناد به دیدگاه او در دلالت عقلی: «إما يدل على ما يكون خارجاً عن اللفظ، كدلالة لفظ السقف على الحائط. فإنه لما امتنع انفكاك السقف عن الحائط عادةً، كان اللفظ المفيد لحقيقة السقف مفيداً للحائط بواسطة دلالة على الأول. فتكون هذه الدلالة عقلية» (همان، ۳۰). "معمولاً انفکاک سقف از دیوار ممنوع است؛ یعنی بین دلالت وضعی لفظ و معنای خارج از مفهوم آن لفظ ارتباط وجود دارد و معنی اول و دوم نسبت به همدیگر بی‌ربط نبوده؛ زیرا به واسطه دلالت وضعی،

دلالت ثانوی استنباط می‌شود، می‌توان گفت منظور وی از اعتبار معنای اولیه همان ارتباط و عدم انفکاک معنای وضعی و ثانوی در رابطه با وجود یک کل بوده تا ذهن بتواند این ارتباط و تلازم عقلی را مفهوم کند.

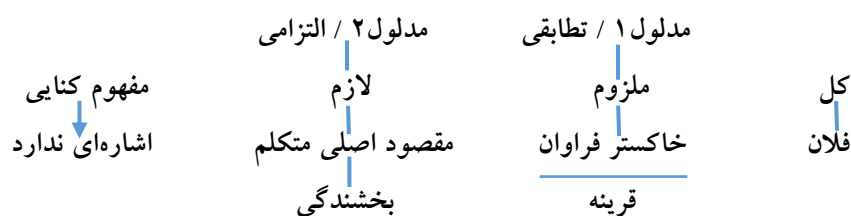
رازی می‌گوید: «إذا قلت: "فلانٌ كثيرُ الرماد" فأنت تريد أن تجعل كثرة الرماد دليلاً على كونه جواداً. فأنت قد استعملت هذه الألفاظ في معانيها الأصلية. ولكنَّ غرضك في إفادة كونه كثير الرماد، معني ثاب يُلزم الأول. وهو الجواد» (همان: ١٦٢). از این عبارت، چندین برداشت می‌شود:

از آنجاکه رازی، سه محور مستقل؛ معنای اولیه، معنای ثانویه و غرض اصلی مشخص

نکرد؛ دو حالت دارد:

١: باتوجه به اینکه در "في حقيقة الكناية" مقصود اصلی را برابر با لازم تلقی کرد: بنابراین از دیدگاه او، "جوادا" لازم است؛ اما به مقصود متکلم اشاره‌ای نکرد، در این صورت معنای ثانوی و مقصود اصلی متکلم به یک معنا (لازم) است که با تعریف او از دلالت عقلی نوع دوم تطابق دارد؛ زیرا در آن تعریف فقط به کل، ملزوم و لازم اشاره کرد. با این استدلال، مفهوم کنایی جایگاهی ندارد. اگر در این عبارت که ملزوم، خاکستر فراوان و لازم، بخشندگی است مفهوم کنایی، مهمان‌نوازی باشد، با تعاریفی که از کنایه و دلالت عقلی ارائه داده، تطابق ندارد. اینجاست که دچار تناقض‌گویی می‌شود؛ زیرا در تعریف اول و دوم کنایه و همچنین دلالت عقلی نوع دوم، معنای ثانوی را برابر با غرض اصلی متکلم می‌داند. در واقع وی، با تعریف دلالت عقلی به دنبال اصولی است که کنایه را در آن قالب تعریف کند که ممکن است کنایه در قالب آن بگنجد یا نگنجد. این باور که «تلاش وی صرفاً نوشتن یک کتاب بلاغی نبوده، بلکه روحیه جدلی وی بر آراء بلاغی‌اش سیطره دارد» (هداره، ١٩٧٥م: ١٧) به وضوح در آرائش پیرامون کنایه و دلالت عقلی، مشاهده می‌شود. شکل (٦) و (٧) بیانگر مضمون فوق است:

شکل (٦): تعریف دوم رازی از کنایه

طبق شکل (۶)؛ دلالت ثانوی برابر با مقصود اصلی متکلم است. این مضمون با تعریف اول کنایه و دلالت عقلی نوع دوم تطابق دارد.

شکل (۷): تعریف سوم رازی از کنایه

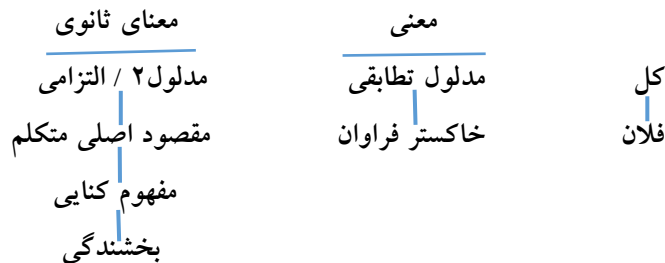
وجود کل	مدلول ۱ / تطابقی	مدلول ۲ / التزامی	مقصود اصلی
فلان	خاکستر فراوان	بخشندگی	مفهوم کنایی
	قرینه		میهمان‌نوازی

طبق شکل (۷)؛ مقصود اصلی متکلم برابر با مفهوم کنایی است و با تعریف اول و دوم کنایه و دلالت عقلی نوع دوم تطابق ندارد. این ترتیب که با دیدگاه جرجانی همسو است در چارچوب اولیه رازی جای نمی‌گیرد. این نمونه‌ای از ذکاوت علمی رازی است که با پیچیده کردن تعریف کنایه، این همسویی با شیخ را پنهان نگه می‌دارد، چون قصد باطل کردن دیدگاه جرجانی را در این باب دارد.

۲: با تعبیر "جوادا" به مفهوم کنایی اشاره دارد و معنای ثانوی و مقصود اصلی متکلم را برابر با مفهوم کنایی دانسته و تصور شود که وی به‌طور صریح به لازم، "کنیر القری" اشاره نکرد. با توجه به اینکه در "فی حقیقة الکناية" غرض و مقصود اصلی متکلم را برابر با لازم دانست، چنین ترتیبی حاصل می‌شود: معنای اصلی، مقصود اصلی و معنای ثانوی؛ شاید این ترتیب مد نظر نباشد؛ زیرا مقصود اصلی از تلازم و ارتباط میان معنای اصلی لفظ و معنای

ثانوی استنباط شده و لازم است که مقصود اصلی همان مفهوم کنایی و غیر از دلالت ثانوی باشد (شکل ٧). این مفهوم در شکل (٨) بیان می‌شود:

شکل (٨): تعریف چهارم رازی از کنایه

طبق شکل (٨)؛ معنای ثانوی و مقصود اصلی برابر با مفهوم کنایی است. لازمه رسیدن به مفهوم کنایی تلازم عقلی بین مدلول ١ و ٢ است. این مضمون، با نفی تلازم عقلی همراه است.

نقد و بررسی اشکالات فخر رازی بر عبدالقاهر جرجانی

رازی در بخشی با عنوان "في ترجیح الكناية على التصريح" دیدگاه جرجانی را پیرامون کنایه بیان می‌کند: «دلیل اینکه کنایه بلیغ‌تر از تصریح می‌باشد این است که کنایه ذکر شیء بواسطه لوازم آن است و وجود لازم بر وجود ملزوم دلالت می‌کند. معلوم است که ذکر هر چیزی به همراه دلیلش در مقایسه با ذکر چیزی بدون دلیل بهتر در ذهن جای می‌گیرد. به این دلیل است که گفته‌اند: الكناية أبلغ من التصريح»؛ بنابراین از نظر جرجانی کنایه انتقال از لازم به ملزوم است (رازی، ٢٠٠٤م: ١٦٢).

دلایل ضعف دیدگاه جرجانی در مبحث کنایه از منظر رازی

رازی، کنایه جرجانی را به دو دلیل ضعیف می‌داند: نخست: «وهو عندي ضعيف لوجهين: الأول: إنك إذا قلت: "فلانٌ طويلٌ التجاد" فطول التجاد مشكوك فيه، كما أنّ طول القامة مشكوك فيه. وليس أحدهما أظهر عند العقل من الآخر، حتى يستدلّ بالأعرف على الأخفى. اللهم، إلا إذا جعلنا الطريق إلى معرفة طول التجاد الحسن. ولكنّه أيضاً كاف في معرفة طول القامة، فظهر ضعف هذه العلة» (ممان: ۱۶۳ - ۱۶۲). شایان ذکر است که صاحب کتاب بلاغی "الطراز"، نیز «اندیشه جرجانی را در باب کنایه قبول ندارد» (رک: علوی، ۱۹۱۴م، ج ۱: ۳۶۷ - ۳۶۶)، با توجه به رویکرد مقاله از تحلیل آراء وی، صرف نظر می‌شود.

با تمرکز بر محورهای هفت‌گانه، آراء رازی پیرامون کنایه به‌طور مستقل بررسی شد؛ اما وی در گنج‌نیدن کنایه در چارچوب نظری خود موفق نبود و دچار تناقض‌گویی شد (شکل ۷ و ۸). از این رو، ایرادهای وی بر شیخ، از جنبه‌های گوناگون نقد و بررسی می‌شود:

۱: گویا رازی، به‌صورت مجزا هر کدام (طول التجاد و طول القامة) را تصور کرد (شکل ۲) که جداگانه ارتباطی به هم ندارند. هر یک از طول بند شمشیر و بلندی قامت شخص برای مفهوم وجود دیگری مشروط به رابطه مدلول‌ها نسبت به یک کل است و ذهن به شرط وجود کل، این ارتباط را مفهوم می‌کند.

گویا رازی برای اشکال بر کلام شیخ، به وجود و یا عدم وجود کل مشکوک است و با عبارت "ليس أحدهما أظهر عند العقل من الآخر" به تلازم عقلی اشاره داشته که اگر کل نباشد عقل چطور رابطه بین دال و مدلول التزامی را کشف کند، شکل (۲).

در حالی که یکی از محورهای اصلی جرجانی در بررسی کنایه در پیوند معانی لازم و ملزوم، قائل بودن به وجود کل است، در این صورت این ایراد رازی بر کلام عبدالقاهر وارد

نیست؛ زیرا جرجانی قائل به تصور عقلی در فهم دلالت لازم و ملزوم مشروط به وجود کل است. استنباط این وجه به اشکال رازی نزدیک تر است.

۲: ممکن است که رازی به وجود کل مشکوک نباشد؛ ولی می‌خواهد القا کند که "نه هر کس که قدش بلند است، شمشیرش بلند است و نه هر کس که شمشیرش بلند است، قدش بلند است"؛ یعنی اصول جرجانی ناظر به یک امر ذهنی است و ناظر به عالم خارج نیست و اگر ناظر به عالم واقع باشد، پذیرفتنی است. وی برای تأکید کلام خود می‌گوید "إلا إذا جعلنا الطريق إلى معرفة طول النجاد الحسن، ولكنه أيضاً كاف في معرفة طول القامة، فظهر ضعف هذه العلة" این اشکال بر شیخ، نیز درست نیست؛ زیرا شیخ به صراحت ارتباط بین دال و مدلول را منوط به عالم خارج دانسته و در کلام خود با تعابیر مختلفی چون "علی الحقیقة" بر این امر، تأکید دارد.

ریشه این شک او اگر در دلالت عقلی نوع دوم بررسی شود که بیان می‌کند: "لما امتنع السقف علی الحائط عادة" با قید "عادة" قصد داشت جای شک را باز بدارد و بگوید: محال نیست که روزی خلافتش ثابت شود و با توجه به این دیدگاه نیز بر جرجانی ایراد بگیرد، در این صورت این اشکال نیز شیخ وارد نیست؛ زیرا وی صراحتاً به قید "عادة" اشاره نکرد؛ اما در آراء بلاغی خود در باب کنایه کاملاً به آن توجه دارد.

به نظر می‌رسد که رازی با عبارت "إلا إذا جعلنا الطريق إلى معرفة طول النجاد الحسن. ولكنه أيضاً كاف في معرفة طول القامة" به دنبال تجربه‌گرا نشان دادن جرجانی بوده که اساس مبانی فکری شیخ، عرف است و آراء بلاغی وی را نمی‌توان به صورت کلی و جامع دانست. رازی حس را به مثابه ابزاری قرار داده که از دو زاویه بر شیخ ایراد بگیرد؛ یکی اینکه مبنای آراء وی را در مبحث کنایه تصور ذهنی بدانند و در صورتی که معیار آن حس (شناخت تجربی) باشد، پذیرفتنی است، این استدلال رازی در نفی چارچوب فکری خود است. دیگری، حس را ابزاری برای محدود کردن دایره شمول نظر شیخ دانست.

دلیل دوم رازی مبنی بر ضعیف بودن رأی عبدالقاهر: «وهو أن الاستدلال باللازم علی الملزوم طريقة باطله، فإن الحياة لازمة للعلم، ولا يمكن الاستدلال بوجود الحياة علی وجود العلم، فبطل ما قاله» (۲۰۰۴م: ۱۶۳). این باور را که رازی «گفته‌های پیشینیان را نقد و هر مسئله‌ای را که بزرگان مطرح کرده،

بر آن خرده می‌گرفت هرچند که در اعتراض کوشا بوده؛ اما به اثبات چندان علاقه‌ای نداشت» (حلبی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۸) بر این اشکال، صدق می‌کند؛ زیرا وی باید مثالی روشن‌تر از موضوع، ارائه دهد، حال آنکه در بیان از لازم به ملزوم رسیدن، مدعی ابطال این رابطه می‌شود؛ ولی هیچ‌گونه استدلالی دال بر آن، ارائه نداده و صرفاً با یک مثال مبهم و کلی از آن می‌گذرد. این دیدگاه وی از زوایه‌های مختلف بررسی می‌شود:

۱: فخر شاهدی را به‌عنوان مثال می‌آورد که تاکنون مورد بحث نبوده و (حیات و علم) امور کلی هستند که تعریف مفاهیم آنها ضروری است.

۲: وی تصریح نکرده که حیات و علم در رابطه با چه کسی؟ کل، مجهول است؛ در صورت مجهول بودن کل، حیات و علم دو مفهوم جدای از هم، و مجزا متصور می‌شوند و دلالت بر یکدیگر ندارند؛ نفی شکل (۱) و تأیید شکل (۲) در مبحث دلالت عقلی.

۳: اگر کل، انسان فرض شود، حیات لازمه موجود بودن انسان است؛ اما تعریف درستی از علم برای برقراری ارتباط ارائه نمی‌دهد که دو حالت دارد:

الف: اگر علم به معنای خاص، و کل، انسان باشد در رابطه با کل، انفکاک علم از حیات صورت می‌گیرد که در نفی تعریف او از دلالت عقلی است؛ یعنی اینچنین نیست که هر انسانی که موجود باشد علم داشته باشد؛ زیرا حیات یکی از علل موجودیت انسان است؛ ولی علم نیست.

ب: اگر علم به مفهوم عام باشد (شناخت تجربی)، علم یکی از علل موجودیت انسان بوده که تناسب کل با علت‌های آن وجود دارد چون هر انسانی حتماً حیات و شناخت تجربی را دارد.

نتیجه‌گیری

با بررسی اعتراض‌های رازی بر جرجانی؛ چنین استنباط می‌شود که ریشه اختلاف رازی با جرجانی در چند امر کلی است:

نخست: شیوه تفکر منطقی؛ رازی، سعی دارد با اصول خود به نوعی تفلسف عقلی بر آن مبنا داشته باشد و اصرار زیادی بر تطبیق معانی و شواهد بر آن اصول داشته؛ بنابراین نظریه‌های مخالف را قبول ندارد که این امر، در چهار تعریف وی از کنایه مشاهده می‌شود. اما شیخ با منطقی آزاد اندیش‌تر و ناظر به واقع از افتادن در ساختارهای از پیش تعیین شده به‌عنوان پیش فرض استدلال‌گریزان است.

دوم: تفاوت در شیوه استدلال؛ اهتمام رازی در روش استدلال و اصرار به رعایت اصول خود، جدلی مسلک است و بیشتر به دنبال تعصب علمی در راستای تحمیل آراء خود بر دیگران بوده تا جایی که برای اعتراض بر شیخ به دلیل عدم ارائه استدلال قوی، از زاویه‌های گوناگون نمی‌کننده نظریه‌های اصلی خود در بحث دلالت عقلی و کنایه است؛ اما شیخ با منطقی کاشف از واقع، محورهای موجود در کلامش جایگاه مشخصی دارند، مثلاً مقصود اصلی در کنایه، همان مفهوم کنایی است و اینکه این دو، برابر با دلالت ثانوی/ معنای ثانوی/ معنی‌المعنی باشند، برداشتی خطا از اندیشه شیخ است؛ ولی مقصود اصلی در آراء رازی، جایگاه مشخصی ندارد و این امر منجر به تفسیر وارونه او از مباحث شد.

سوم: تناقض دیدگاه‌های فلسفی و ادبی رازی در بحث دلالت‌ها؛ با بررسی آراء رازی در متون فلسفی، گویا ایشان پذیرای دلالت التزامی نیست؛ اما در کتاب ادبی خود پذیرای امر دلالت بوده و دچار نوعی تناقض‌گویی می‌شود. وی در اشکال بر شیخ، متأثر از اندیشه فلسفی خود است که با ذکاوت خاصی این امر را پنهان می‌کند.

منابع و مأخذ

- أبو زيد، نصر حامد (۲۰۰۵)، *إشكاليات القراءة وآليات التأويل*، ط ۷، لبنان - بيروت، المركز الثقافي العربي.
- الجرجاني، عبدالقاهر (۱۹۹۲)، *دلالات الإعجاز*، تعليق: محمود محمد شاكر، القاهرة، مكتبة الخانجي.
- حسن سليمان، إبراهيم أحمد (۱۹۹۴)، *مفهوم الذوق في البلاغة العربية من عبدالقاهر الجرجاني إلى السكاكي*، بحث مقدم لنيل شهادة الماجستير، الجامعة الأردنية.
- الرازي، فخرالدين (۲۰۰۴)، *نهایة الإيجاز في دراية الإعجاز*، تصحيح: نصرالله مفتي أوغلي، ط ۱، لبنان - بيروت، دار صادر.
- عدة، قادة (۲۰۰۸)، *تطور مفهوم الكناية في التراث البلاغي العربي*، بحث مقدم لنيل شهادة الماجستير، جامعة وهران.
- العلوي، يحيى بن حمزة (۱۹۱۴)، *الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز*، الجزء الأول، مصر، مطبعة المقتطف.
- علي مزروق، حلمي (۱۹۹۹)، *في فلسفة البلاغة العربية (علم المعاني)*، مصر، مكتبة الإسكندرية.
- مصلوح، سعد عبدالعزيز (۲۰۰۳)، *في البلاغة العربية والأسلوبيات اللسانية (آفاق جديدة)*، ط ۱، جامعة الكويت، لجنة التأليف والتعريب والنشر.
- هدارة، محمد مصطفى (۱۹۷۵)، «كتاب نهایة الإيجاز للفخر الرازي وأثره في تاريخ البلاغة العربية»، *مجلة كلية الآداب جامعة بغداد*، العدد ۲۳، صص ۹ - ۲۶.
- بابلي بهمه، الهام و ديگران (۱۴۰۰)، «مقایسه و بررسی آراء عبدالقاهر جرجانی و فخر رازی در مبحث تقدیم و تأخیر (با تأکید بر نفی شمول و شمول نفی)»، *فصلنامه علمی لسان مبین*، سال سیزدهم، دوره جدید، شماره ۴۵، صص ۴۱ - ۶۰.
- حسنی، سید حسن (۱۳۷۳)، *بررسی و داوری در مسائل اختلافی میان دو فیلسوف اسلامی: خواجه نصیر طوسی و امام فخر رازی*، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی، امام فخر (۱۳۷۱)، *تفسیر کبیر مفاتیح الغیب*، مترجم: علی اصغر حلبی، جلد اول، چاپ اول، تهران: اساطیر.

Sources and references:

Abu Zaid, Nasr Hamed (2005). Problems of Reading and Interpretation Mechanisms, 7th edition. Lebanon, Beirut: Arab Cultural Center.

Al-Jurjani, Abdul Qaher (1992). Evidence of Miracles. Commentary: Mahmoud Muhammad Shaker. Cairo: Al-Khanji Library.

Hassan Suleiman, Ibrahim Ahmed (1994). The Concept of Taste in Arabic Rhetoric from Abd al-Qahir al-Jurjani to al-Sakaki. research submitted to obtain a master's degree. University of Jordan.

Al-Razi, Fakhr al-Din (2004). Nihayat al-Ijaz fi Dirayat al-I'jaz. edited by: Nasrallah Mufti Oghli, 1st edition. Lebanon, Beirut: Dar Sader.

Eidah, Qadah (2008). The Development of the Concept of Metonymy in the Arab Rhetorical Heritage. research submitted to obtain a master's degree. Oran University.

Al-Alawi, Yahya bin Hamza (1914). The Style Containing the Secrets of Rhetoric and the Sciences of Miraculous Facts. Part One. Egypt: Al-Muqtataf Press.

Ali Mazrouk, Helmy (1999). In the Philosophy of Arabic Rhetoric (Meaning). Egypt: Alexandria Library.

Maslouh, Saad Abdel Aziz (2003). In Arabic Rhetoric and Linguistic Stylistics (New Horizons). 1st edition. Kuwait University: Committee on Authorship, Arabization and Publishing.

Haddara, Muhammad Mustafa (1975). Nihayat al-Ijaz by Al-Fakhr Al-Razi and Its Impact on the History of Arabic Rhetoric," Journal of the College of Arts: University of Baghdad. issue 23, pp. 9-24.

Baboli Bahme, Elham and others (1400SH). Comparison and Analysis of the Opinions of Abd al-Qahir Jurjani and Fakhr Razi on the Topic of Advancement and Delay (with Affirmation and Denial of Inclusion and Comprehensiveness of Negation). Al-Ilmiyyat-un-Mubin Quarterly, thirteenth year. Issue 45. pp. 41-60.

Hosni, Sayyid Hassan (1373 AH). Analysis and Judgement on Controversial Issues of Islamic Philosophers: Khawaja Nasir Tusi and Imam Fakhr Razi. first chapter. Tehran: University of Tehran Publication.

Razi, Imam Fakhr (1371 AH). Tafsir Kabir Mafatih al-Ghayb. Translated by: Halabi, Ali Asghar. volume 1, first chapter. Tehran: Asatir.

دراسة منهجية الإمام فخر الرازي في احتجاجاته على الشيخ عبدالقاهر الجرجاني في مبحث الكناية (تركيزاً على الدلالة العقلية)

نوع المقالة: أصيلة

إلهام بابلي به^١، محمد إبراهيم خليفه شوشتری^٢، عباس إقبال^٣، علي نجفی ایوبک^٤

^١ دكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة كاشان، كلية الآداب واللغات الأجنبية، إيران، كاشان

^٢ أستاذ في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة الشهيد بهشتي، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، إيران، طهران

^٣ أستاذ في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة كاشان، كلية الآداب واللغات الأجنبية، إيران، كاشان

^٤ أستاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة كاشان، كلية الآداب واللغات الأجنبية، إيران، كاشان

الملخص

كانت ولا تزال الكناية نقطة خلاف بين علماء البلاغة كنوع أدبي شائع الاستخدام وكانوا يولون اهتماماً بالغاً لقيمتها الأدبية والفنية. بلغ تضارب الآراء بين المفكرين الإسلاميين حول البلاغة إلى أن فخر الرازي (٦٠٦ هـ) بمنهجه العقلاني وتعريف معقدة ومتعددة الجوانب، يعتبر آراء عبدالقاهر الجرجاني (٤٧١ هـ) ذات الذوق ضعيفة في مبحث الكناية. في ضوء أهمية الموضوع وهو الاختلاف في أسلوب البحث لدى البلاغيين يحاول هذا البحث بالأسلوب الكيفي ومنهجه الاستقرائي مقارنة ونقد مشاكل الرازي على الجرجاني مستمداً الدلالة العقلية والحصول على المنهجية للرازي. تشير نتائج البحث إلى أن جذور الخلاف بين الرازي والشيخ يندرج في عدة قضايا عامة منها: طريقة التفكير المنطقي، والاختلاف في طريقة الاحتجاج، وآراء الرازي الفلسفية والأدبية المتناقضة في مبحث الدلالة. لا يبدو أن الرازي يقبل الدلالة الإلزامية في نصوصه الفلسفية. لكنه في كتابه "نهایة الإيجاز في داریة الإعجاز" يتقبل موضوع الدلالة ويعاني بالفعل نوعاً من التناقض في آرائه، ولم ينجح في إدخال الكناية في إطاره النظري و يتأثر بفكره الفلسفي في مآخذه على الشيخ الجرجاني ويخفي هذا التأثير بذكاء خاص.

الكلمات الرئيسية: عبدالقاهر الجرجاني، فخر الرازي، الدلالة العقلية، الكناية، النقد.

